

ZORICA MRŠEVIĆ
Naučna savetnica
Institut društvenih nauka, Beograd
zorica.mrsevic@gmail.com

SVETLANA JANKOVIĆ
Centar za toleranciju i dijalog, Čačak
svetlana.jankovic.cacak@gmail.com

Žene preduzetnice Srbije u vreme pandemije virusa korona

Apstrakt

U ovom tekstu se analizira situacija funkcionisanja malih ženskih preduzetničkih firmi u Srbiji u kontekstu mera za suzbijanje zaraze u pandemijikovida 19, kao i perspektive nastavka njihovog rada u bližoj budućnosti. Analizira se globalni kontekst rastuće nejednakosti, jer ni zaraza, ni mere protiv nje, ne pogađaju podjednako žene i muškarce. Radna mesta na kojima su zaposlene žene su više pogođena ekonomskim efektima pandemijske krize, zbog već od ranije postojeće rodne nejednakosti, nadprosečnog udela ženske zaposlenosti u krizom najugroženijim sektorima, porasta tereta neplaćenog staranja, kao i nesrazmernog uticaj krize na žensko preduzetništvo, uključujući pre svega, mikropreduzeća u vlasništvu žena. Glavni deo rada posvećen je studiji slučajeva poslovanja preduzetnica sa konkretnim primerima dobijanja podrške od različitih domaćih i inostranih aktera. Predstavlja se i komparativno longitudinalno istraživanje urađeno 2018. i 2020. godine poslovanja preduzetnica u Čačku, njihovih perspektiva i nastavka poslovanja. One su iz faze čekanja da nešto prođe (vanredna situacija, mere, pandemija), zahvaljujući svojoj preduzimljivosti, ali i podršci sa insitucionalne i privatne strane, ušle u fazu prilagođavanja funkcionisanja u novim uslovima. Navode se stavovi Deklaracije ženske „Platforme za razvoj Srbije“, kojom se ukazuje na neophodnost primene rodno senzitivnih politika podrške ženama preduzeticama, kao važnim privrednim subjektima Srbije. Predstavljenu konkretnu mere finansijske podrške Vlade malom i srednjem preduzetništvu u Srbiji. Rad je zaključen navođenjem mogućih inicijativa iz „kuće ideja“ Mekinsi global instituta, da BI odgovor na krizu trebalo da budu globalno dizajnirane mere za podržavanje rodnoeg pariteteta i rodnoeg diverziteteta u domenu ekonomskih odnosa.

Ključne reči: pandemija, žensko preduzetništvo, studija slučajeva, „kuće ideja“ Mekinsi global instituta, rodni paritet, rodni diversitet

„Ono što je dobro za rodnu ravnopravnost, dobro je i za ekonomiju i za celo društvo.”

McKinsey Global Institute

Uvod

■ Pandemija kovidom 19 je izazvala globalnu krizu i njeni efekti trajaće godinama. Već sada je jasno da će ekonomske, društvene i političke promene biti dublje i sveobuhvatnije, čak i od onih posle Drugog svetskog rata. Postoje i mišljenja da će širom Evrope posledice za privredu biti katastrofalne, tako da ni Nemačka neće biti izuzetak (Mitrović 2020, 23). Niko još ne može predvideti obim i karakter svih posledice krize, tako da je za sada još uvek izostao valjani globalni odgovor na krizu. Razmišljajući o njenim posledicama, nobelovka Olga Tokarčuk se pita: „Zar nas globalna pandemijska kriza nije u stvari vratila normalnom ritmu života? Zar nije pogrešno optuživati virus za remećenje norme, zar naprotiv, nije li baš pređašnji, predvi-rusni hektični svet bio nenormalan?” (Politika, 2020) Slično razmišlja i Arundati Roj, književnica i borkinja za ljudska prava, koja je nedavno napisala da je virus portal između dva sveta: stare, nekadašnje nenormalne „normalnosti” i potencijalne mogućnosti da na nju ne pristanemo. Sada je taj izbor na svakome od nas (Golubović–Trebješanin 2020), a on zavisi od trajanja pandemije, koju ne možemo da predvidimo.

Neminovno je samo da će posledice pandemije biti vidljive u svim društvenim oblastima. Zato je potrebno izvući najbolje iz ove krize, koja je svojevrsna kriza čovečanstva. Jasno je – da je pred svima jedan veliki test. Pored dezinfekcije ruku i prostora, vreme je da se dezinfikuju koncepti, strategije, pa i same misli (Hrnjak 2020).

Globalna neravnopravnost

Trenutna pandemija kovida 19 utiče na celo društvo, ali sigurno je da to uopšte nije demokratska bolest, tim pre što se dešava u već duboko raslojenom svetu. Naime, decenijama se struktura sveta urušavala na štetu građana, i poslednjih nekoliko decenija drastično

raste nejednakost u svetu, tako da je virus korona samo uveliko ista kao koliko je naš svet neravnopravan (BBC 2020). Tačno je da pandemija remeti život svakog građanina sveta, ali ne pogađa podjednako žene i muškarce, bogate i siromašne, starce i mlade, belce i ljude ne-belačke pripadnosti. Umesto toga, ova pandemija uvećava sve postojeće nejednakosti i ozbiljno pogađa one koji su već ranjivi i ugroženi. Ljudi koji žive i rade na marginama društva izloženi su najvećem riziku od infekcije i teškoća i dodatno su stigmatizovani. Suočeni smo pojedinačno i zajedno sa neviđenom zdravstvenom, humanitarnom i socijalno-ekonomskom krizom. I Svetsko viktimološko društvo je takođe svesno rastućih obrazaca viktimizacije, uključujući slučajeve zloupotrebe vlasti u kontekstu posebno marginalizovanih zajednica i ranjivih grupa i pojedinaca (World Society of Victimology, 2020).

Iako je na život i rad većine ljudi negativno uticala kriza, ženski poslovi i sredstva za život su više pogođeni pandemijskom krizom, pogotovo ekonomskim efektima vezanim za kovid 19 zbog postojeće rodne nejednakosti, kao i činjenica da je stopa gubitka posla kod žena zbog virusa korona oko 1,8 puta veća nego kod muškaraca. Važno je primetiti i da žene imaju nadprosečni udeo zaposlenosti u tri od četiri najugroženija sektora, u smeštajnim, turističkim uslugama, uslugama vezanih za hotelijerstvo, ugostiteljstvo i distribuciju hrane, trgovinu na veliko i malo, kao i u oblastima umetnosti, rekreacije i javne uprave (Madgavkar, White, Krishnan, Mahajan, Azcue 2020).

Osim teškoća, pa i prekida funkcionisanja sektora u kojima su pretežno zaposlene žene, za njihov položaj važan je i porast tereta neplaćenog staranja (Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost 2020, 7),¹ čiji su zahtevi znatno porasli tokom pandemije. Ovde su žene na prvoj liniji, jer obavljaju u proseku 75 % neplaćene nege, što obuhvata čuvanje dece, brigu o starima i bolesnima, kuvanje i čišćenje i druge poslove vezane za funkcionisanje domaćinstva. Pošto je kovid 19 nesrazmerno povećao vreme koje žene inače troše na porodične obaveze (pre krize žene su provodile dvostruko više vremena u neplaćenom radu u domaćinstvu u odnosu na muškarce) – nije

¹ Neplaćeni poslovi u domaćinstvu uključuju održavanje životnog prostora kupovinu i transformaciju robe koja će se koristiti u domaćinstvu, dopunjavanje usluga koje se pružaju članovima domaćinstva u javnom i privatnom sektoru (npr. zdravstvo, prosveta, prevoz, administracija), upravljanje društvenim i ličnim odnosima. To predstavlja najveći deo neplaćenog rada, a mora mu se dodati i briga o ljudima.

iznenađujuće da su žene prinuđene da napuštaju tržište rada u većoj stopi nego pre pandemije (Kordinaciono telo za rodnu ravnopravnost 2020, 62).

Veoma važan faktor koji svakako treba navesti jeste nesrazmeran uticaj virusa korona na žensko preduzetništvo, uključujući i mikropreduzeća u vlasništvu žena, posebno u zemljama gde takva preduzeća predstavljaju visok udeo učešća žena u radnoj snazi uprave (Madgavkar, White, Krishnan, Mahajan, Azcue 2020). Kao faktor pogoršanja ekonomskog položaja žena jesu i stereotipni stavovi, koji, takođe, utiču na rodno specifične ekonomske posledice krize koje doživljavaju žene. To nisu novi stavovi, već krizom ponovo ojačani tradicionalni društveni stereotipi o ulozi žena. Oni mogu imati reperkusije na trenutne odluke i na organizacionom, institucionalnom nivou, ali i u porodici, npr. kada se odlučuje o tome ko će, uz podršku porodice, zadržati svoj posao. Tada dolazi do izražaja tradicionalni rodno diskriminativni stereotip da muškarci „imaju više prava” na posao u odnosu na žene, kada je posla malo.

U Udruženju poslovnih žena ukazuje se da je situacija, od proglašenja vanredne situacije, uključujući potpunu neizvesnost u pogledu trajanja pandemijskih restrikcija i uticaj na ekonomske tokove, teža za ženska preduzeća. Metaforično, ali precizno se navodi da svaka kriza deluje na žene poput velikog talasa, koji ih baci miljama unazad. (Radić 2020).² Sve što je osvojeno u pogledu rodne ravnopravnosti nestane onog trenutka kad je kriza vratila žene u kuću i donela im dupliranje radnog vremena i obaveza.

Iz krize u promene – tri scenarija javnih politika

Krize mogu da budu i momenti započinjanja promena. Šansa za promene nije iskorišćena 2008. godine, kada je globalna ekonomska kriza bila crveni signal na koji se nije adekvatno reagovalo. Umesto da bude iskorišćena za pozitivne pomake u svetu, ta kriza je proizvela još veće nejednakosti (Sejdinović 2020). Imajući to u vidu, važna je svest da sada živimo u jednom od najvećih socijalnih eksperimenata u kome ćemo ikada prisustvovati/učestvovati i da šanse više ne smeju da se propuste. Krize mogu da navedu društva da urade stvari

² Izjava Sanje Popović Pantić.

koje su ranije bile nezamislive. Sada se odlučuje da li će teret recesije poneti i bogati, ili već uveliko namučena srednja klasa i siromašni (BBC 2020). Zato je izuzetno važno da sada budu uvedene mere koje uzimaju u obzir rodni uticaj i ta perspektiva mora biti iskorišćena za pronalaženje odgovarajućih rešenja trenutne situacije.

Više nego ikada, danas je potrebna svest da ravnopravnost i osnaživanje žena imaju nemerljive pozitivne efekte na celokupno društvo. Progresivne snage, od stranaka do sindikata i feminističkih organizacija, sada su postavljene na svoje najveće probe – da li će moći da razgovaraju o rešenjima za vreme i posle kovida19. Ako ne, to bi značilo odricanje od vekovne borbe generacija žena za ravnopravnost, socijalnu pravdu, demokratiju i ljudska prava. Žene i muškarci zaslužuju bolje. Mora se ostaviti bolje nasleđe generacijama koje dolaze (CEE Gender Network Newsletter, 2020). Mogući izlaz i nada je u ženama koje podržavaju jedna drugu, jer su danas, više nego ikada, potrebni feministički principi, feministička etika brige za sebe i druge, uz žensku solidarnost i saradnju. Takođe, univerzalne novčane isplate mogu kratkoročno da obezbede sigurnost porodičnog dohotka i pomognu u održavanju potrošnje, čime omogućavaju opstanak malim preduzećima, odnosno porodicama sa malim primanjima. (UN Women, 2020).

Mogu da se definišu tri potencijalna scenarija kao načina dizajniranja javnih politika u pogledu položaja žena na poslu posle kovida19. Prvi je rodnoregresivni scenario „ne radi ništa“ (*do nothing*), koji kao ostajanje bez odgovora povlači veći negativni uticaj kovida 19 na žene. Drugi je scenario „preduzmi akciju sada“ (*take action now*), koji poboljšava rodni paritet u odnosu na prethodni rodnoregresivni. Treći je scenario opreznog pristupa, „čekaj sa akcijom“ (*wait to take action*), koji odlaže aktivnosti sve dok ekonomski uticaj kovida19 ne nestane, npr. do 2024. godine.

Scenario „ne radi ništa“ je najnegativniji, jer se procenjuje da bi po tom rodno regresivnom scenariju, i pod tim uslovima 33 miliona žena manje pronašlo zaposlenje do 2030. godine. Najbolja opcija je scenario „preduzmi akciju sada“, koji ženama omogućuje značajne ekonomske šanse. Kreatori javnih politika bi trebalo da donesu relevantne odluke u 2020. godini i dalje, što će značajno poboljšati rodnu ravnopravnost u sledećoj deceniji. Ovaj scenario takođe povećava stopu učešća žena u odnosu na mušku radnu snagu sa 0,61 u 2020. godini na 0,71 u 2030. godini – stvaranjem 230 miliona novih radnih mesta za žene na globalnom nivou.

Prema scenariju „čekaj sa akcijom“ – u kome kreatori politike i drugi ekonomski akteri čekaju do 2024. godine da poboljšaju uslove ženskoj radnoj snazi - globalni BDP raste u 2030. godini, ali je za 5,4 biliona dolara niži od onog kada bi se sada preduzela akcija. Nečinjenje ili odlaganje aktivnosti za održavanje i unapređivanje rodnoeg pariteta u ekonomiji može negativno uticati na ekonomski i društveni život žena, ali i na ekonomski rast u širem smislu. Suprotno tome, ulaganje u zapošljavanje i edukaciju žena i devojčaka radi ekonomskog oporavka predstavlja značajnu priliku za poboljšanje rodne ravnopravnosti i pokretanje inkluzivnog ekonomskog rasta.

Studija slučajeva

Zajedničko za sve navedene slučajeve je blagi, nepreterani, ali jasno izraženi optimizam, baziran na dobijenoj podršci i sopstvenoj preduzimljivosti. Karakteristično za male preduzetnice jeste da su iz faze čekanja da nešto prođe (vanredna situacija, mere, pandemija), zahvaljujući svojoj preduzimljivosti, ali i podršci sa insitucionalne i privatne strane, ušle sve u fazu prilagođavanja funkcionisanja u novim uslovima, koji će biti očigledno trajnijeg karaktera.

Ovde navodimo primer podrške rodnoj ravnopravnosti od strane velike kompanije (Koka-kola), primer podrške lokalne samouprave (Sombor), funkcionisanje ženskog socijalnog preduzetništva (NVO „Atina“), kao i primer samostalnog suočavanja sa izazovima uz podršku porodice (prodaja cvetnih aradžmana na pijaci Kalenić). Takođe, navodimo primere uporedne longitudinalne analize (Zobenica, 2013) slučajeva poslovanja uspešnih preduzetnica iz Čačka, grada koji se smatra povoljnim poslovnim ambijentom za privatno preduzetništvo, analizirano 2018. i 2020 (Mršević, Janković, 2018).

Primer podrške strane velike kompanije: U okviru kampanje „Budimo = “ Koka-kola pruža podršku sektoru ženskog preduzetništva Privredne komore Srbije, kroz donaciju sredstava za programe edukacije i profesionalnog osnaživanja žena. Radionice imaju za cilj da unaprede žensko preduzetništvo, podstaknu međusobno umrežavanje i edukaciju žena, kao i promociju korišćenja savremenih digitalnih alata u poslovanju (B92, 2020).

Primer podrške lokalne samouprave: Zorica Vukanac je po zanimanju trgovkinja (Mondo 2020), poljoprivredom se počela baviti pre

nekoliko godina, silom prilika, kada joj je otac iznenada preminuo, pa je ona morala da nastavi to što je on započeo. Prve godine je posejale suncokret, ispostavilo se da je to bio jako dobar rod što ju je fasciniralo, s obzirom na to da pre toga nije znala ni gde se tačno nalazi zemlja koja pripada njenoj porodici. Zemlja koju trenutno obrađuje počela je da daje odličnu dopunu kućnom budžetu. Od kada je kroz projekat podsticanja uzgoja lavande, koji je organizovao grad Sombor, dobila ideju da uzgaja lavandu, kroz obuke je stekla znanje i odlučila da joj poljoprivreda postane jedino zanimanje. Shvatila je šansu, jer je lavanda nova kultura kod nas za koju se i dalje, stereotipno i pogrešno veruje da ne može da se gaji u Srbiji. Ona je naučila da postoje hibridne sorte i naučila je kako da se vrlo uspešno gaje u klimatskim uslovima zemlje kao što je naša. Pandemijske mere nisu mnogo uticale na njene aktivnosti, jer nije vezana za dnevno tržište, mada su usporile realizaciju nekih planova usled ograničenih mogućnosti kreiranja.

Primer ženskog socijalnog preduzetništva: deo je aktivnosti NVO „Atina“ za ekonomsko osnaživanje žena koje su preživele trgovinu ljudima, koje rade u partnerstvu sa EU-UN Women programom u Srbiji, u sklopu zajedničke borbe za pravedno društvo ravnopravnih, koje promovise različitost i solidarnost (Hrnjak 2020). Socijalno preduzeće pekara i ketering „Bagel Bejgl“, moralo je da zatvori svoja vrata za mušterije usled covid 19 pandemije, kao i drugi. Prvo su morale da prođu kroz specifičnu krizu, prilagođavanjem u hodu, ali su se brzo preorijentisale na dostavu kako bi ublažili ekonomske posledice krize. Potpisale su ugovore sa dve najveće agencije za dostavu, delimično promenile ponudu i nastavile da rade sa novim entuzijazmom, optimizmom i energijom. U NVO „Atini“ smatraju da je nastavak ulaganja u žensko socijalno preduzetništvo pravi recept za prevazilaženje posledica ove, ali i svih drugih kriza. Optimistično veruju da će žene naći način da se izbore, onako kako su one to uvek mogle i umele – herojski i sa osmehom.

Primer porodične podrške: Kada je ostala bez posla pre dve decenije, Svetlana Popović je započela prodaju cvetnih aranžmana na Kalenić pijaci Kalenić koje sama pravi od biljaka koje gaji zajedno sa mužem (Stuparušić 2020). Roditelji njenog muža imali su na pijaci tezgju na kojoj su prodavali povrće. Rešila je da pokuša sa proizvodnjom rasada petunije, traženog saksijskog cveća za balkone. Razmišljala je da ono što se ne proda ostaje njoj, ali se prodalo sve, pa je

ohrabrena time, rešila da počne da se bavi cvečarstvom, iako je po struci pravnica. Cvečarski zanat je učila kroz praksu dugo i posvećeno, a teškoće koje posao nosi, zaboravlja zahvaljujući životnom optimizmu, ljubavi i godinama truda i rada koje je provela za tezgom. Njen radni dan počinje u pola pet, a na kraju radnog dana Svetlana sve sa tezge vraća u magacin, pa žuri na gradski prevoz za Mali Požarevac, da u plasteniku nabere i spakuje cveće za sutrašnju prodaju. Tako natovarena sledećeg dana ide autobusom na pijac. Kada vetar oduva plastenik i polomi cveće, a dešava se, prihvati to kao životno iskušenje, iz koga će izaći, jer je održava ljubav prema cveću i porodici. Vreme kada su pijace bile zatvorene, zbog mera vanrednog stanja iskoristila je za obnavljanje plastenika. Prodaja je u ograničenom obimu nastavila online, a čim su mere ukinute, nastavila je i sa online i sa pijačnom prodajom.

Primeri uporedne longitudinalne analize poslovanja malih preduzetnica iz Čačka³

Grad Čačak je 2017. godine bio više pogodan u pogledu kvaliteta života, što pokazuje činjenica da je bio svrstan među razvijenije gradove i opštine u nekoliko oblasti u okviru indeksa društvenog razvoja. U pogledu zaposlenosti, 46,66% ljudi starosti od 15 do 64 godina u Čačku je imalo formalno zaposlenje, što je bilo iznad proseka zaposlenosti od 44,51% na nivou Republike Srbije. U periodu 2011–2017. godine stopa nezaposlenosti u Čačku se smanjila sa 26,69% na 19,97% (Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost 2020, 70).

Početni motivi za pokretanje svog biznisa, prethodno iskustvo i izvori podrške 2018.

Početni motivi za pokretanje svog biznisa: Mila (frizerski salon), navodi da se razvela, imala dete, i morala je da radi i zaradi za život; Zorica (poslastičarnica) imala je kao prvi motiv bukvalno preživljavanje posle smrti majke, zatim i svekrve, a od uticaja je bilo i što u

³ Fokus grupa, održana februara 2018. u Čačku sa sedam uspešnih preduzetnica: Zorica (poslastičarnica), Vesna (privatni dečji vrtić), Slavica (ukrasni vez), Ljubica (kiosk za štampu), Mila (frizerski salon), Mirjana (knjižara), i Jovana (pekara). Privredne aktivnosti iste grupe malih preduzetnica analizirane su u aprilu i maju 2020, za vreme trajanja i po ukidanju mera vanrednog stanja. Umesto Jovane (pekara), u uzorak su 2020. ušle Jelena sa majkom Zagom (servis elektro uređaja), Jelena (transport) i Dušica umesto Ljubice koja je preuzela kiosk.

ugostiteljstvu, gde je radila, nije imala dovoljno slobodnog vremena, već opterećujući obavezni rad vikendom i po smenama; Vesnin (privatni dečji vrtić) motiv je ekonomska nezavisnost i mogućnost da radi u struci, a Jovana (pekara) ističe da sopstvena radnja omogućava da se više zaradi.

Prethodno iskustvo: Slavica (unikatni vez), radila je prvo 5 godina kod privatnika, a posle porodijskog nije mogla da se vrati na posao, Ljubica, (kiosk za štampu) je 44 godine radila u AD Politici, Dušica (radnica u kiosku) je nakon penzionisanja Ljubice preuzela posao, Mirjana, (knjižara) je 14 godina radila u državnoj službi, Zorica, (poslastičarnica) počela je zaposlena u ugostiteljstvu kao konobarica, Vesna, (privatni dečji vrtić) 15 godina je radila u državnoj firmi, Jovana (pekara), prethodno je radila 11 godina u pekari svoga strica.⁴

Podrška: Sve čačanske preduzetnice ističu da su u pokretanju i vođenju privatnog biznisa imale potrebnu podršku, što je verovatno i jedan od osnova njihove poslovne uspešnosti: Vesna (dečji vrtić) imala je podršku prvo roditelja, a zatim sina i ćerke kada su odrasli, Zorica (poslastičarnica), imala je podršku i pomoć roditelja, dok su bili živi (ali su mladi umrli) i pomoć komšinice trgovkinje, koja joj daje robu na poček, Mirjanu (knjižara), jeste podržavao brat, kasnije suprug, a danas ćerka i zet, Ljubicu (kiosk za štampu), podržavala je porodica, posebno sestra, Mila (fizerski salon) kaže da su uz nju sve vreme bili njeni prijatelji, Slavicu (unikatni vez) podržavao je suprug, Jovanu (pekara) strina i stric.

Prepeke, pozitivne i podsticajne okolnosti, povlačenje iz posla, perspektive

Glavne prepreke u vreme vanrednog stanja: Slavica (unikatni vez)⁵ navodi smanjen obim posla, potpuno prekid delatnosti tokom mesec dana, u periodu od 23. marta do 4. maja, strah od bolesti za članove porodice, ograničenja usled poštovanja mera od strane kupaca; Jelena i majka Zaga (servis električnih uređaja),⁶ suočile su se sa nečekivano povećanim obimom posla, i osim primene mera

⁴ Ista fokus grupa iz Čačka.

⁵ Slavica Ilić, umetnička radionica „Unikatni vez“.

⁶ Jelena Arsenijević i majka Zaga, firma „SUR UNIELEKTRO, specijalizovana uslužna radnja za popravke elektromotora i održavanje električnih uređaja“.

bezbednosti, policijskog časa, u njihovom poslovanju nije bilo nikakvih promena osim kvantitativno više posla; Ljubica vlasnica kioska⁷ nije mogla raditi jer je u kategoriji 65+, posao je funkcionisao otežano, jer je tada za vreme važenja mera vanrednog stanja, sve što je bio posao za dvoje, morala je radnica Dušica sama da obavlja; Mirjana (knjižara)⁸ navela je kao najveći problem što je obim posla znatno smanjen, jer deca nisu išla u školu, promet je smanjen za 80%. Problem je predstavljala i činjenica da je vlasnica u kategoriji 65+ pa su posao preuzeli njena ćerka i zet, a takođe morali su i da zatvore drugu radnju jer nije bila ekonomična. Poštovali su sve propisane mere, policijski čas, distancu između kupaca i broj kupaca u knjižari. Osim toga, drugih problema nije bilo, ipak su funkcionisali; Zorica (kolači)⁹ kao najveći problem je ukazala nedostatak posla. Njena delatnost je vezana za proslave, a okupljanje je bilo zabranjeno. Nije prekidala potpuno delatnost, ali je to bilo „mrcvarenje” od posla. Sve dok se ne vrati staro stanje, njena firma će imati problema sa poslovanjem; Vesna (vrtić)¹⁰ ističe da je u njenom poslovanju glavni problem bio potpuni prekid aktivnosti od proglašenja vanrednog stanja, od 16. marta do 13. maja, kao potpuni dvonedeljni prekid delatnost, kada su svi njeni radnici bili na odmoru. Jelena (transport)¹¹ smatra da su glavni problem predstavljale nove mere zaštite i procedure na granicama što je znatno usporilo njen transport; Mila (frizerski salon)¹² navela je da je glavni problem bio što nije uopšte smela da radi, a posla je bilo. Posao je prekinut od 16. aprila do 13. maja, a posle je radila povremeno i uz zakazivanje.

Pozitivne, podsticajne, povoljne okolnosti u vreme vanrednog stanja: Slavica (vez) smatra da su za nju pozitivne bile sve mere koje je država preduzela, obezbeđenje minimalca, odlaganje kredita, dodela svima po stotinuevra, tako da ona nije otpuštala radnice; Jelena i Zaga (servis) navode da je najbolje u celoj situaciji što one uopšte nisu prekidale posao, i posebno je interesantno da su ljudi

⁷ Vlasnica se tokom mera penzioniala, a njenu firmu kioska za novine u centru grada „ELLE 2019” preuzela je njena dugogodišnja radnica Dušica Živković.

⁸ Mirjana Marković firma „OAZA knjižara-galerija-papirnica”

⁹ Zorica Selaković, firma „Radionica za izradu torti i kolača DESSERT”

¹⁰ Vesna Milošević, firma „Predškolska ustanova GIMNAZION”

¹¹ Jelena Borišić, firma „Auto transportno preduzeće za prevoz robe KING TRANS”

¹² Mila Borišić, firma „Frizerski salon MILA”

popravljali ono što su odlagali za neka druga vremena, i povrh toga, dosta su radili za pekare koje su takođe povećale obim posla u poslednja dva meseca; Dušica (kiosk) je pozitivno ocenila ove mere Vlade a posebno moratorijum na kredite i pomoć od 100 evra; Mirjana (knjižara) navodi da su iskoristili vreme za popis, sređivanje prostorija i magacina; Zorica (kolači) ukazuje kao pozitivno što su svi njeni radnici imali razumevanja za nastalu situaciju, a dobro je došla pomoć države, posebno moratorijum za kredite. Kao pozitivno navodi i da su radili za volontere što je neočekivano dobilo znatan publicitet (Pašajlić, 2020); Vesna (vrtić) ističe da su iskoristili vreme za generalno sređivanje, uređenje i dezinfikovanje prostorija, nameštaja, igraćaka i sprava u dvorištu, kao i kompletnih dvorišta, a dobra okolnost je i da se niko nije razboleo ni od dece ni od osoblja niti u jednoj od tri radne jedinice; Jelena (transport) smatra da je sve dobro funkcionisalo što se robe tiče, tako da posao uopšte nije prekidan; Mila (frizerski salon) kao dobru okolnost navodi da se konačno dobro odmorila, i započela je proceduru za izgradnju zgrade u kojoj će biti njen novi salon.

Povlačenje iz posla, prekid aktivnosti: Povlačenje iz posla, prekid aktivnosti za gotovo sve preduzetnice iz uzorka, nije dolazilo u obzir iako su neke tokom vanrednog stanja imale znatne zastoje i druge probleme. Slavica (vez) navodi da to ni jednog trenutka nisu imali u planu; Jelena i Zaga (servis) ističu da se ni slučajno, ona i majka, neće povući iz posla, jer konačno, kao firma već dugo traju i nameravaju da tako i ostanu; Ljubica (kiosk) navodi da se ona lično penzionisala i posao prepustila radnici Dušici Živković koja naglašava da nema povlačenja iz posla; Mirjana (knjižara) takođe nema nameru da odustane od posla. Naglašava da su ona i njena porodica za ovih dvadesetak godina svašta preživeli pa će i ovo; Zorica (kolači) nije ni nijednog trenutka razmišljala da se povuče iz posla, a radnje svakako ostaju ćerkama i kad se ona definitivno penzionišu; Vesna (vrtić) je jasna da za sada ta opcija nije uopšte u razmatranju; Jelena (transport) ne razmišlja o prekidanju posla, ni ona ni njen suprug (glavni vozač), jer od toga žive i podižu troje dece; Mila (frizerski salon) je razmišljala intezivno o prekidanju posla, ali ne može da ostavi mušterije koje joj „ne dozvoljavaju” da prekine sa poslom.

Poslovne perspektive posle vanrednog stanja: Slavica (vez) navodi da se već polako sve vraća u normalu, doduše još nema

puno kupaca, ali je prekid rada iskoristila za nove modele koje će primenjivati, nabavljala je robu, planirala dalje korake; Jelena i majka Zaga (servis) kažu da je za njih i posle mera sve isto. Nastavljaju da služe i narodu i državi; Dušica (kiosk za štampu), ukazuje da se već skoro vratila u normalu; Mirjana (knjižara) se kao vlasnica vratila u posao, ali još uvek ne može imati očekivanja normalizacije, sve dok se škole i fakulteti ne otvore, odakle dolazi glavna klijentela; Zorica (kolači) podvlači da će se vratiti u normalu 100% tek kad ponovo budu moguća okupljanja. Sada radi katering, za poslastičarnice, kao i kolače i torte za prodavnice, ali to još uvek nije to. Smatra da će se teško oporaviti do nove godine, ali ističe da ljude nije otpustila. Koristili su odmore, neplaćena odsustva, bolovanja i slično; Vesna (vrtić) kaže da se već sve polako vraća u normalu, ali to još nije u kapacitetu kao što je bilo pre ovih događanja; Jelena (transport) je srećna i zahvaljuje Bogu što posla konstantno ima, naravno uz pojačane mere opreza; Mila (frizerski salon) kaže da je njen povratak u normalu vezan sa izgradnjom nove zgrade.

Intervencija države

Država Srbija je u 2020. godini od izbijanja pandemijske krize, privredu podržala sa dva paketa ekonomskih mera. U prvom jedna od mera je bila učešće sa tri mesečna minimalca. Prvi je na račune kompanija uplatila početkom maja, drugi 4. juna, a treći 7. jula. Dakle, u tri meseca pre jula, isplaćene su tri minimalne zarade za 1.050.000 zaposlenih u 235.000 privrednih subjekata. Svi zaposleni kod preduzetnika, u malim i srednjim preduzećima dobijaju od države 60 odsto minimalne zarade već do 10. avgusta, a zatim i u septembru (Mondo 2020a). Finansijski se pomažu preduzetnici sa po 60 odsto minimalca za sve njihove radnike, od frizera, obučara, do ljudi koji imaju svoje privatne kompanije za proizvodnju nameštaja, i što je posebno važno za ugostitelje i turističke agencije (Blic 2020). Takođe je važno za preduzetništvo u Srbiji da su plate u javnom sektoru i penzije stabilne, jer odatle dolaze njihovi potencijalni kupci i drugi klijenti, tako da građani ne treba da strahuju da će im usled krize zbog virusa korona biti smanjena primanja (Mondo, 2020b).

Zaključak

Osim potrebne podrške sa više raznih strana, od državnih mera do privatnih, porodičnih aktera, postoji nada da u kontekstu neizvesnosti i intenziviranih nejednakosti, mere za ekonomski oporavak neće biti mere štednje. Treba navesti i španski primer, kao jedno od rešenja primena tzv. univerzalnog osnovnog prihoda *Universal Basic Income – UBI* (Justum 2020), koji je kao predlog, iznet u okviru Svetskog ekonomskog foruma 17. aprila 2020. Naime, usled pandemijske krize rastuće socijalne nejednakosti, zajedno sabrane, koštaju mnogo više, npr. izazivanje socijalnih nemira, masovnih migracija i povećanje broja ekstremističkih grupa koje ih koriste.

Kada je u pitanju Srbija, stručnjakinje, okupljenje oko „Platforme za razvoj Srbije”, ukazuju da ovo nije prva kriza sa kojom se suočavamo, jer u svom iskustvu imamo i krize izazvane ratovima devedesetih, bombardovanje, poplave i druge vrste prirodnih, društvenih i političkih kriza, koje su poremetile svakodnevicu velikog broja građanki i građana u Srbiji. U Deklaraciji ženskih organizacija civilnog društva i ekspertkinja za rodnu ravnopravnost, nakon nacionalnih konsultacija za borbu protiv epidemije kovida 19 u Republici Srbiji,¹³ zahtevaju da se rodna ravnopravnost, rodno odgovorno budžetiranje (cilj Ministarstva finansija Vlade Republike Srbije vezanih za budžet, čija obaveza zakonski otpočinje 2021. godine) i rodno odgovorno upravljanje, učine obaveznim za sve organe javne vlasti i tako vrate ponovo u fokus politika i mera.

Naime, opasno je marginalizovanje rodne ravnopravnosti, jer ona nije „luksuz”, koji se može odložiti za neka druga vremena. Rodna ravnopravnost mora da bude integrisana u sve mere koje donose Vlada Republike Srbije, Autonomne pokrajine i jedinice lokalne samouprave. Takođe, pozdravljaju se ekonomske mere Vlade Republike Srbije koje su usmerene na mikro i mala preduzeća i preduzetnice/preduzetnike, jer oni predstavljaju okosnicu privrede Republike Srbije, a jako su pogođeni zaustavljanjem privrednih aktivnosti, posebno u sektoru usluga u kome su žene najzastupljenije.

Pozivaju Vladin tim koji je radio na ekonomskim merama da, u konsultaciji sa preduzeticama i ženskim organizacijama (uključujući i žene koje kao medicinske stručnjakinje rade na suzbijanju i saniranju

¹³ Ženska platforma za razvoj Srbije 2014–2020.

krize, koja pogađa javno zdravlje) ove mere dopune specifičnim, rodno odgovornim, merama koje odgovaraju potrebama preduzetnica i vlasnica preduzeća u pojedinim sektorima i delovima naše zemlje. Deklaracija izražava duboko uverenje da se iz ove krize može mnogo naučiti, kako bismo kao društvo dalje napredovali i razvijali se.

Tim Mekinsi global instituta, takođe ima svoje viđenje postizanja rodne ravnopravnosti u pandemijskim uslovima: potrebno je pre svega bolje razumevanje veze između žena u društvu, žena na poslu i ekonomskog rasta – posebno faktora koji pokreću gubitak posla i profesionalni oporavak žena (Madgavkar, White, Krishnan, Mahajan, Azcue 2020). Veći broj zaposlenih žena predstavlja društveno i ekonomski koristan napredak. Mere koje su dizajnirane kako bi podstakle veću rodnu ravnopravnost, čak i dok se kriza kovodom19 nastavlja, donose koristi, ne samo ženama kroz unapređenje rodne ravnopravnosti, već su korisne i za opšti ekonomski rast. Konkretno intervencije dolaze iz domena tzv. „kuće ideja“ (*home of ideas*) u koju svi mogu da doprinose svojim predlozima. Preduzeća koje primenjuju mere za rodnu ravnopravnost, ostvaruju rodni diverzitet koji sa svoje strane doprinosi otpornosti i sposobnosti da se brže oporave od krize. Cilj je poboljšanje pristupa talentima oba pola, različitim veštinama, stilovima rukovođenja i planiranja perspektiva.

Možda nema dovoljno vremena za razmišljanje o ovim opcijama, jer i odlaganje jeste takođe gubitnička opcija. Sada je vreme za akciju, jer što je dobro za veću rodnu ravnopravnost, dobro je i za ekonomiju i društvo u celini. Potrebno je delovati sada, kako bi se uklonile barijere za veće učešće žena – preduzetnica i žena – radne snage na tržištu rada i njihova veća uloga u društvu, i ekonomska i socijalna koristi od toga. Odlaganje može da bude korisno, ali u znatno manjem stepenu. Zato ne treba dozvoliti da razočaravajući *status quo* prevlada i pomakne se unazad, ostavljajući ogromne ekonomske prilike neiskorišćene i mnoge ekonomske *gapse* koji mogu biti popunjeni, a što bi nesumnjivo moglo posledično uticati na živote miliona žena. Rodni paritet je ekonomski snažan instrument, a ne ustupak ženama, rodni diversitet je dobitna kombinacija za celo društvo, a ne samo još jedan trošak. Ovo je vreme da kreatori politike i poslovni lideri pojačaju aktivnosti stimulanja rodne ravnopravnosti u oblasti ekonomije, tako da ona postane stvarnost, a ne utopijski deklarativni poligon.

LITERATURA

- BBC. 2020. Korona virus i politika: Da li će svet posle pandemije biti ravnopravniji. *BBC News na srpskom*. 15 maj.
- Blic. 2020. Sipaćemo još malo novca. Ovo su sve nove mere pomoći koje je Vučić najavio večeras, evo ko će dobiti novac i koliko. *Blic*. Biznis, privreda i finansije. 23. jul
- CEE Gender Network, Newsletter, 2020, 2st Quarter, Applying Gender Lens.
- European Feminist Working Group. 2020. A feminist manifesto for confronting the corona crisis in Europe. Information. NEWS | 05/05/2020Inequality / Social Struggles - Gender Relations - Europe - Europe / EU - Corona Crisis - FeminismFeminism Now!
- Golubović-Trebežanin, Borka. 2020. Teatar i ples postoje zaista samo uživo. *Politika*. 12. maj.
- Hrnjak, Jelena. 2020. „Žensko socijalno preduzetništvo je pravi recept za prevazilaženje posledica ove ali i svih drugih kriza“. *Za UN Women*.
- Justum, Emma. 2020. Starvation in the time of Corona: momentum for the Universal Basic Dividend. *Democracy in Europe Movement 2025*. 6 May.
- Kulturni dodatak subotom. 2020. *Politika*. 11. april.
- Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost. 2020. *Ekonomska analiza neplaćenih poslova u oblasti staranja u Republici Srbiji*. Beograd: Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost. str. 7, 62, 70.
- Madgavkar, Anu. White, Olivia. Krishnan, Mekala. Mahajan, Deepa and Xavier, Azcue. 2020. COVID-19 and gender equality: Countering the regressive effects. McKinsey Global Institute. 15 July. Retrieved July 25, 2020 from the McKinsey&Company Web <https://www.mckinsey.com/featured-insights/future-of-work/covid-19-and-gender-equality-countering-the-regressive-effects>.
- Mitrović, Milan. 2020. Posledice korone na ekonomiju Evrope će biti katastrofalne. Tomas Šib, ambasador Nemačke u Srbiji, o pandemiji i odovorima na nju. *Danas*. 15 maj. str. 23.
- Mondo. 2020. Osim što lepo miriše i tera moljce, od lavande može i lepo da se živi! *Mondo*. 9. mart.
- Mondo. 2020a. Na radost novčanika. Važno za zaposlene: Evo kada leže prvih 60 odsto Minimalca! *Mondo*. 23. jul.
- Mondo. 2020b. Privreda u Srbiji nije stala, neće biti smanjenja plata i penzija. *Mondo*, info, ekonomija. 25. jul.
- Mršević, Zorica i Janković, Svetlana. 2018. Žene preduzetnice – mogućnosti i ograničenja, str. 207–216. U: *Preduzetništvo v.rentijerstvo*. Ur.Veselin Vukotić. Beograd: Institut društvenih nauka. Retrieved July 15, 2020 from the Zorica Mršević Web <http://www.zoricamrsevic.in.rs/najnovije/Preduzetnice.pdf>.

- Pašajlić, Silvija. 2020. Kad nema svadbi i veselja, Zorica sprema kolače za volontere, *RTS Vesti*. 20. mart.
- Radić, Ivana. 2020. Sanja Popović Pantić – Ova kriza je prilika za mnoga preduzeća da se transformiraju. *Međunarodna mreža poslovnih žena*.
- Sejdinović, Nedim. 2020. Korona kao ogledalo Srbije. Intervju sa dr Predragom Đurićem. *Vreme*. 23. jul, str. 11.
- Stuparušić, Slavica. 2020. Cveće u rukama pravnice. *Politika*. 9. mart.
- UN WOMEN, 2020, Putting Women at the Forefront of COVID-19 Response in Europe and Central Asia.
- World Society of Victimology. 2020. March 30. *Domestic violence concerns during lockdown*. Retrieved July 15, 2020 from the WSV Web https://victimsupport.eu/covid-19information/?fbclid=IwAR3KYSC14Elm055wqRVwrMKIbd-1Bao3mJ-2n_kOD5K7g32-Upcpvp7hFY.
- Zobenica, Maja. 2013. *Analiza longitudinalnih podataka*. Novi sad: Univerzitet u Novom sadu, Prirodno matematički fakultet Departman za matematiku i informatiku.
- Ženska platforma za razvoj Srbije. 2020. Deklaracija ženskih organizacija civilnog društva, ekspertkinja za rodnu ravnopravnost nakon nacionalnih konsultacija za borbu protiv epidemije COVID-19 u Republici Srbiji.

Zorica Mršević

Svetlana Janković

**WOMEN ENTREPRENEURS OF SERBIA
DURING THE CORONARY VIRUS
PANDEMIC**

Abstract:

This paper analyzes functioning of women's entrepreneurial companies in Serbia, within the context of the measures aimed at combating the Covid-19 pandemic, as well as the prospects for the continuation of their work in the near future. The global context of growing inequality is analyzed since neither the pandemics nor the measures against it affect women and men equally. Women's jobs are affected to a higher degree by the economic effects of the pandemic crisis, due to the already long-standing gender inequality, the above-average share of women's employment in the crisis-hit sectors, rising unpaid care burden, and disproportionate impact of the crisis on women's entrepreneurship, including women's micro-enterprises. The main part of the paper is dedicated to the case study of women entrepreneurs' business and the concrete examples of obtaining support from various domestic and foreign actors. The

comparative longitudinal research done in 2018 and 2020, of women entrepreneurs in Čačak, their perspectives and continuation of business is also presented. From the phase of waiting for adverse circumstances to pass (emergency situation, measures, pandemic), due to their venturesome spirit, but also support of institutional and private sector, they moved on to the phase of adjusting their functioning to the new conditions. The positions contained in the Declaration of the Women's "Platform for the Development of Serbia" are presented, which point to the necessity of applying gender-sensitive policies to support women entrepreneurs, as important economic entities in Serbia. Actual measures of governmental financial support to small and medium enterprises in Serbia are presented. The paper is concluded by citing possible initiatives from the McKinsey Global Institute's "house of ideas" that the response to the crisis should involve globally designed measures to support gender parity and gender diversity in the field of economic relations.

Keywords: pandemic, female entrepreneurship, case study, house of ideas of the McKinsey Global Institute, gender parity, gender diversity